

АТЛАС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЯК СУЧАСНА ФОРМА ДОСЛІДЖЕННЯ МИНУЛОГО

Научно-популярное направление исторической картографии предусматривает удовлетворение интересов читателей, чей уровень знаний превысил требования школьной программы и приближается к научному. Ориентация на таких читателей и обусловила содержание Атласа истории Украины. В данной статье рассмотрены особенности картографирования событий украинской истории и каждого её периода. Освещаются проблемы создания исторических карт и предлагаются пути их преодоления. Подчеркивается роль атласа как аналитического инструмента познания истории.

Popular-scientific concept of historical cartography is aimed to cover the interests of readers whose knowledge level is higher than required in school and is near to the scientific one. The content of the Atlas of History of Ukraine was determined by orientation on such group of readers. The features of mapping of single events in Ukrainian history and its every period are considered in this article. Questions regarding process of creation of historical maps and their solutions are discussed. Role of the Atlas as analytical instrument for learning of history is underlined.

Географія є очима історії. У цій максимі автора перших історичних атласів Абрагама Ортелія кожна нова історична карта уподібнюється погляду, що дедалі глибше, а радше під іншим кутом, проникає в минуле. Історія України, докладне дослідження якої почалося відносно недавно, особливо цікава для картографічного аналізу. Цим пояснюється своєрідний ренесанс історичної картографії України: вихід у світ великої серії навчальних атласів від різних видавництв, Історичний атлас України видавництва "Мапа" [5], історичний блок Національного атласу України [7]. Усі ці видання зорієнтовані або на школярів, або на науковців.

Атлас історії України від ДНВП "Картографія" (2012 р.) [1] належить до науково-популярних і тому зайняв нішу між цими двома групами споживачів. Видання узагальнило досвід навчального картографування, водночас збагативши його науковою складовою. Цьому сприяла тісна співпраця картографів підприємства з науковцями Інституту історії України, Інституту археології Національної академії наук України та Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Так склалося, що в Україні ініціаторами створення історичних атласів стали картографи, а не історики. Автори історичних досліджень зазвичай недостатньо уваги приділяють просторовій прив'язці подій або не ставлять за мету покласти свої знання на площину, позаяк виконання такої роботи виявляє дискретність інформації та проблеми локалізації історичних об'єктів. Тому нечасто зустрічається історик, спроможний зробити якісний авторський оригінал карти. Натомість картограф, спираючись на фрагментарні дані істориків, може укласти безперервне зображення. Знання географії та упевнене орієнтування в історії дозволяє картографові давати якісніший історико-картографічний результат у порівнянні з фахівцем-істориком, який не знає специфіки картографії.

Авторські оригінали карт Атласу історії України готували фахівці-виробничники редакції історичних атласів і карт. Потім їх переглядали й рецензували вчені-історики та археологи. Складність роботи полягала у втіленні в картографічні образи великого масиву історичних знань, в унаочненні та приведенні в зрозумілі й зручні форми усього відомого, спрощенні складного, скороченні

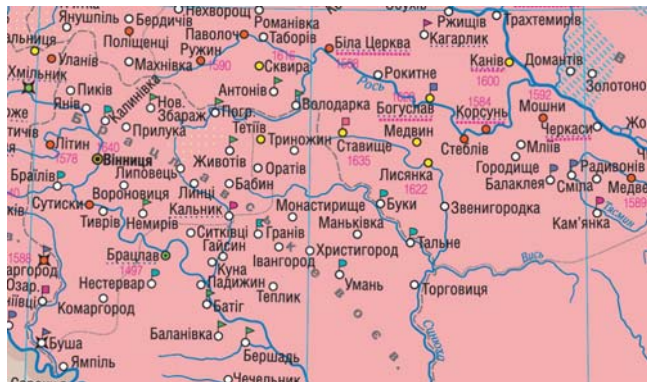
розлогого. Іншими словами, головними завданнями упорядників атласу були відбір тем та генералізація змісту.

Зміст атласу формувался в процесі творчого опрацювання великої кількості картографічних і літературних джерел. Значну частину їх наведено у списку літератури до атласу. З-поміж текстових джерел найбільш цінними були ті, що насичені географічним матеріалом. Це насамперед багатотомна "Історія України-Руси" М. Грушевського [4] для відтворення княжої та козацької доби; "Літопис руський" [6] – підручна книга для кожного, хто картографує події часів Київської Русі; "Українська національна революція XVII ст." В. Смоля і В. Степанкова [8], за якою пересування військ можна відстежити від пункту до пункту, та ін.

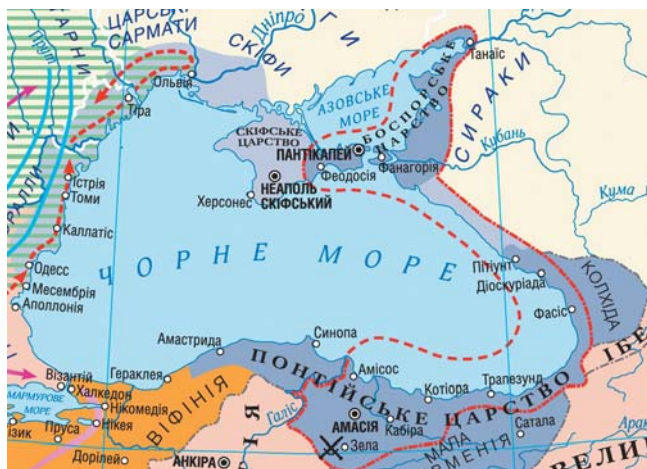
Серед тем пріоритет надавався політичній та воєнній історії, змінам кордонів та адміністративно-територіального устрою, у чому вбачається головне завдання історичної картографії. Водночас чимало карт висвітлюють історико-економічну тему, історію культури, населення, а також питання археології.

Географія будь-якої країни індивідуалізує її історію. Фізичні умови України – ліс і степ – упродовж століть обумовлювали культурні та політичні відмінності двох її частин, аж поки не були знівельовані оформленням державного кордону. Тому головною засадою підготовки атласу було картографування території, на якій розташована сучасна Українська держава, і показ її кордонів на всіх картах. Це демонструє історичну нерівноцінність лісової та степової частин України, особливо в давнину та в середні віки. В одних моментах це призвело до переобтяження інформацією одних територій, тоді як інші виглядають "пусткою" (як приклад: карта на с. 42 і 43 "Південно-Західна Русь у другій половині XIII ст. Галицько-Волинська держава" або на с. 52 і 53 "Українські землі в першій половині XVII ст. Магдебурзьке право") (мал. 1). Зазвичай у подібних випадках виручають карти-врізки, але такий прийом заважатиме непідготовленому читачеві адекватно оцінити масштаб явища.

Інший принцип, за яким укладався атлас, – це показ суміжних з Україною територій. Окремі карти охоплюють інші регіони, де розгорталися події, що вплинули на історичну долю України або навпаки. Наприклад, карта на с. 21 зображує політичні зв'язки країн Північного Причорномор'я з країнами елліністичного світу (мал. 2). Упорядники також намагалися

Мал. 1. Фрагмент карти "Українські землі в першій половині XVII ст. Магдебурзьке право"

Мал. 2. Фрагмент карти "Північне Причорномор'я та елліністичний світ у IV – I ст. до н.е."

показати розміри держав, до складу яких повністю або частково входила територія сучасної України: Римська імперія (с. 23), Золота Орда (с. 43), Річ Посполита (с. 51), Османська імперія (с. 67), Австрійська та Російська імперії (с. 78), СРСР (с. 113). Кордони цих держав пролягали нашою країною, вони й тепер незримо присутні, назавжди закарбувавши різницю між її частинами. На початку кожного з семи розділів атласу вміщено карту Центрально-Східної Європи, що демонструє тогочасну політичну ситуацію навколо України.

Картографічна частина традиційно (як для науково-популярних атласів) доповнюється коментарями та ілюстраціями. Тексти пояснюють зміст карт і створювалися працівниками редакції з можливістю подальшого редагування фаховими істориками. Така форма співпраці дозволила уникнути неузгодженості окремих частин твору, що є недоліком усіх колективних праць. Так само добрався й ілюстративний матеріал з огляду на зміст відповідних карт.

Обсяг атласу – 152 стор., 149 карт (у т. ч. 2 плани міст, 9 схем битв), понад 400 ілюстрацій.

Відповідно до історичних періодів атлас поділяється на сім розділів.

Розділ "Давня історія" (23 карти) відкривається низкою оглядових археологічних карт, укладених за різними джерелами й оновлених за даними Інституту

археології НАН України. Від часів кімерійців (с. 17) суто археологічна інформація доповнюється відомостями про історичні події. Єдиним джерелом знань про ті часи є повідомлення давніх авторів і гіпотези сучасних науковців. Найбільш дискусійною є карта Скіфії на с. 18 і 19. В її основу покладено погляди академіка Б. Рибаківа (відомо принаймні п'ять карт-реконструкцій Геродотової Скіфії). Брак писемної інформації про давню історію України (виняток – історія грецьких колоній на Чорноморському узбережжі) призвів до того, що й наступні карти укладалися насамперед на основі матеріалів археологічних досліджень. Локалізація більшості племен (сидони й атмони, фісамати й савдарати, карпи, торекади, росомони тощо) – гіпотетична, скомпільована з джерел різних авторів. Кожне покоління дослідників пропонує свою інтерпретацію давньої історії України, але через лаконізм джерел їхні реконструкції недосконалі. Головним критерієм істини тут є археологія, але з розширенням розкопок археологічні карти швидко старіють. Тож карти давньої історії України завжди ґрунтуватимуться на гіпотезах.

Останні карти розділу акцентують увагу читача на ролі території України у Великому переселенні народів на початку нашої ери. Для демонстрування масштабності подій на с. 26 і 27 подається карта Євразії з напрямками переселень гунів від кордонів Китаю до Західної Європи.

Розділ проілюстровано зображеннями артефактів і творів мистецтва на історичні сюжети.

У розділі "Середні віки" 19 карт висвітлюють часи давніх слов'ян, Київської Русі та Великого князівства Литовського (V-XVI ст.). Карти ранньої історії Русі (с. 30 і 31) укладалися за принципами першого розділу: фрагментарна історична конкретика, поєднана з даними археології та науковими гіпотезами. Картографування Київської Русі (с. 32-39) має трохи не двохсотрічну традицію, яка базується на уважному прочитанні літописів. Упорядники намагалися не порушувати цієї традиції, хіба що поглибили тему феодальної роздробленості XI-XII ст. На с. 35 і 36 здійснено спробу показати володіння кількох поколінь князів. Для цього було задіяно багато різних зображувальних засобів. На карті Південно-Західної Русі в XII-XIII ст. (с. 38 і 39) у збільшеному масштабі відтворено українські землі з літописними географічними назвами і тогочасною політичною ситуацією. Цю частину атласу проілюстровано мініатюрами з Радзівілівського літопису, що найповніше передають колорит епохи.

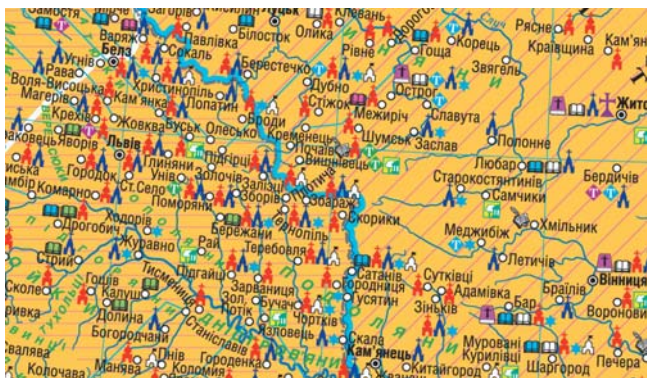
Литовські часи (с. 42-45) картографувалися головним чином за білоруськими історичними атласами [2, 3], де цю тематику досліджено найретельніше. Політичну географію Західної України уточнено за описом М. Грушевського. Карта феодальних володінь Великого князівства Литовського наприкінці XIV ст. укладалася за даними Л. Войтовича.

Розділ "Нові часи (XVI-XVIII ст.)" (32 карти) повністю охоплює козацьку добу, що її як найяскравішу сторінку українського минулого історико-картографи ніколи не оминали увагою. Але тільки за умов незалежності козацька тематика набула різнобічного й докладного висвітлення. Період від

Богдана Хмельницького до Івана Мазепи показано на шести картах, які доповнюють вісім схем битв (від Жовтих Вод до Полтави). Зміст карт насичений воєнними подіями – найбільш конкретними і вигідними для картографування.

Порівнюючи карти на сторінках 54 і 72, читач може спостерігати етнічно-географічні зміни на початку й наприкінці козацької доби, а саме – зростання ареалу українців за два століття національного піднесення. Повноту картографічного портрета українського життя XVI-XVIII ст. довершують карти поширення магдебурзького права (за А. Бульвінським) на с. 52 і 53 та стан культури на с. 72 і 73 (мал. 3).

Мал. 3. Фрагмент карти "Українські землі в другій половині XVII-XVIII ст. Населення і культура"

На останніх сторінках цього розділу продемонстровано поступову заміну козацького адміністративно-територіального устрою на загальноімперський у міру згасання козацької державності й поглинання України Російською імперією впродовж XVIII ст.

Розділ проілюстровано автентичними зображеннями і картинами сучасних художників.

У ході роботи над картами розділу "Україна в XIX – на початку XX ст." (20 карт) і наступних якнайкраще приготився досвід з підготовки шкільних атласів. Сюжети карт узгоджуються з вимогами шкільної програми, що спрощує користування атласом учителями-істориками і абітурієнтами, які готуються до ЗНО. Характерним елементом змісту карт розділу є етнічна межа проживання українців у поєднанні з адміністративними й державними кордонами. В означений період формується цілісний український простір, у якому вже починають проглядатись знайомі обриси сучасної України.

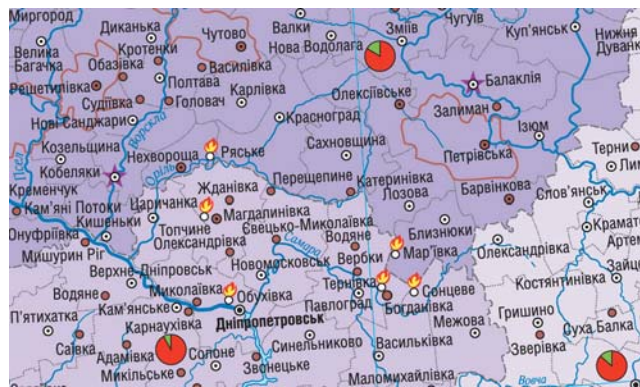
XIX ст. для України було мирним, тому карт воєнно-політичного змісту на цей період небагато. Російсько-турецькі, російсько-французька, Кримська війни торкнулися лише периферії українських земель (усього дві карти). Зате фронти Першої світової війни, яка докорінно змінила політичну карту Європи, пролягали територією Волині та Галичини. Військовим операціям 1914-1917 рр. виділено чотири окремі карти (по одній на кожен рік).

Багато місця в розділі відведено картам економіки, культури, української еміграції, громадських рухів – факторам, що трансформували країну напередодні жовтневого перевороту 1917 р. Стан суспільства на початку XX ст. характеризує карта на с. 92 і 93. Добірка ілюстрацій до розділу – це фотодокумен-

ти, геральдика, художні зображення (етнографічні сюжети, портрети видатних діячів).

Розділ "Українська революція 1917-1921 років" (7 карт) відкривається картами територій, на які претендували, але не зуміли втримати, українські уряди в умовах розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, і зрештою були завойовані новоутвореними радянською Росією та Польщею. Докладний розгляд воєнних дій за Україну, яку почергово займали радянські та білогвардійські армії, завершується радянсько-польською війною 1920-1921 рр. та утворенням Української СРР. З ілюстрацій на особливу увагу заслуговує карта, яку українська делегація презентувала на Паризькій мирній конференції 1919 р. (с. 103). На карті "Республіка Україна" повністю зображена українська етнічна територія (з Кубанню, Стародубщиною, Холмщиною та Лемківщиною), яку об'єднати в єдину державу виявилось неможливим.

У розділі "Україна в 1922-1991 роках" 24 карти радянської історії України демонструють експерименти з адміністративно-територіальним поділом республіки у міжвоєнні роки, з модернізацією економіки, а також зміну етнічного складу населення. Оригінальною в цьому розділі є карта "Голодомор в УСРР 1932-1933 років" (с. 114 і 115), укладена за матеріалами Інституту національної пам'яті України (мал. 4). Крім характерних для подібних карт показників смертності по областях, подано інформацію про виступи селян проти колективізації та про занесення населених пунктів і цілих районів на так звані "чорні дошки". Попри офіційну інформацію про те, що голод 1932-1933 рр. був загальною бідою радянських народів, картографічно оформленої статистики цих подій на території Росії, Казахстану або Білорусі немає.

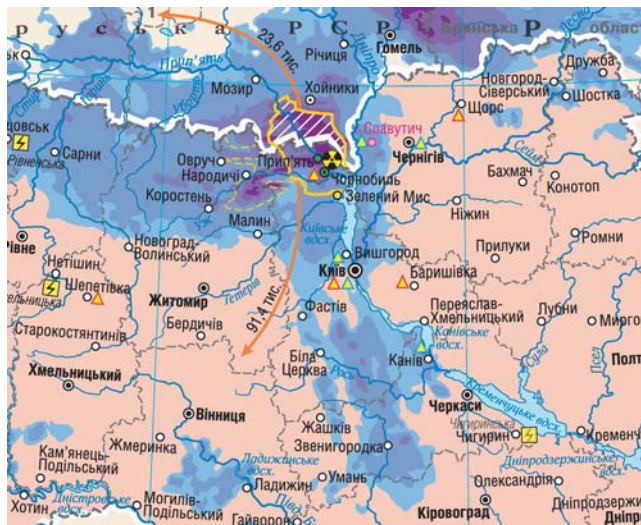

Мал. 4. Фрагмент карти "Голодомор в УСРР 1932-1933 років"

Новацією для пострадянської історичної картографії є показ перерозподілу сфер впливу між тоталітарними режимами Радянського Союзу та Німеччини напередодні Другої світової війни (с. 116 і 117). Центральне місце тут відведено території Західної України. Складні й досі недостатньо вивчені події в регіоні у 1941-1943 й 1944-1953 рр. відображені на двох окремих картах (с. 121 і 122), на яких зроблено спробу просторово узагальнити тему українського визвольного руху. Докладно й у звичній для читача формі показано бойові дії між німецькими та радянськими арміями в 1941-1944 роках.

До оригінальних у цьому розділі належать і карти

на с. 128 і 129, що розповідають про останні роки перебування України у складі СРСР. Це карта наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, яка здетонувала подальші політичні події в Україні (мал. 5). І карта національно-визвольного руху 1985-1991 років, за якою можна простежити виникнення і територіальний розвиток опозиційних настроїв, пробудження національної свідомості у населення.

Мал. 5. Фрагмент карти "Чорнобильська катастрофа та її наслідки"

Розділ "Україна незалежна" (24 карти) починається картою Центральної та Східної Європи часів політичних змін 1989-1992 років. Незалежна Україна, яка успадкувала територію УРСР, за останні роки не збагатилася на події, що мають чітко виражений просторовий характер. На загальній карті України 1991-2012 рр. (с. 132) показано сучасний адміністративно-територіальний поділ держави, територіальні суперечки з сусідами з приводу острова Зміїний та Керченської протоки, а також політичну кризу 2004 р. – місця акцій протесту; на окремій карті-врізці – події "Помаранчевої революції" в Києві.

Більшу увагу приділено зовнішньополітичній діяльності держави (с. 134 і 135) – це дипломатичні представництва України у світі, участь у миротворчих операціях, членство в міжнародних організаціях, огляд геополітичного становища.

Порівнюючи карти населення на с. 112 (міжвоєнний період) та на с. 136 і 137 (сучасність), можна простежити зміни етнічного складу, розміщення людності, зростання міст і занепад сіл за вісімдесят років. На карті сучасності підписано кількість населених пунктів (переважно сіл) по областях, які припинили існування від 1991 р. – таких майже п'ять сотень. Доповнюють картографічний портрет української нації на зламі тисячоліть карти "Українці у світі" (українська діаспора та її чисельність по країнах; с. 138 і 139), "Пам'ятки культури" та "Конфесії".

Карті економічного блоку (с. 142 і 143) поєднують традиційний ще з радянських часів підхід до

тематики, як-от структурні картодіаграми галузей господарства по областях та картограми валового регіонального продукту, з картографічними сюжетами, які характеризують сучасність – приватизація і формування великого капіталу. Особливістю останньої карти є показ розміщення підприємств головних фінансово-промислових груп в Україні та за кордоном, а також власності провідних транснаціональних компаній у державі.

Завершує атлас блок "Вибори в Україні" (с. 144 і 145). Вісім його карт демонструють розподіл голосів населення під час виборів президентів та Верховної Ради у 1991-2010 роках. Ця тема – промовистий приклад аналітичних можливостей історичних карт і незвичайної ролі картографічного методу дослідження історичних проблем. Порівняння карт засвідчує, що історичні межі не зникають і можуть проявлятися в найнесподіваніших формах. Так, лінія електоральних симпатій, що почала формуватися ще в перші роки незалежності, чітко окреслилася під час президентських виборів 2004 р. і поділяє Україну по діагоналі майже навпіл, збігається з південно-західним кордоном Речі Посполитої та Війська Запорозького XVI-XVII ст.

Якщо придивитись уважніше, то в ній упізнається південний рубіж Київської Русі, а в ще давніші часи – межа між лісовими хліборобськими та степовими скотарськими племенами, що підтверджується археологічно. У порівнянні з картою на с. 72 і 73 ("Українські землі в другій половині XVII-XVIII ст. Населення і культура") проглядає ще одне значення цієї межі, як такої, що відокремлює корінні землі українців від теренів колонізації XVIII-XIX ст. Такі збіги не випадкові й потребують наукового пояснення.

Уважний читач знайде в атласі ще чимало кореляцій, що допоможуть розкрити суть територіальних, політичних, культурних та економічних проблем сучасної України.

Література

1. *Атлас історії України*; упор. Д. Ісаєв. – К.: ДНВП "Картографія", 2012. – 146 с.
2. *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*; ст. рэд. калегіі Г.І. Кузняцоў. – Мінск: Белкартографія, 2009. – Т. 1. – 248 с.
3. *Гістарычны атлас Беларусі*; гал. рэд. П. Казанецкі, В. Мікалевіч. – Варшава-Мінск: Belarusian Historical Review, 2008. – Т. 1. – 164 с.
4. *Грушевський, М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991-1993. – Т. 1-4.
5. *Лоза, Ю.І.* Історичний атлас України / Ю.І. Лоза. – К.: Мапа, 2010. – 300 с.
6. *Літопис руський*; пер. Л. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 592 с.
7. *Національний атлас України*; голова ред. кол. Б.Є. Патон. – К.: Картографія, 2007. – 440 с.
8. *Смолій, В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков // Україна крізь віки: у 15 т. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 7. – 352 с.

Надійшла 24.02.14